

דעת לשון

מחקרים בלשון העברית לתקופותיה

ב

לשון לציון

פירושי מקרא בלשונם של פייטנים

שולמית אליצור

קובץ מחקרים

לכבוד ד"ר ציון עוקשי עם פרישתו לגמלאות

עורכים

סיגלית רוזמריץ וישראל רוזנסון

הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה - ירושלים, תשע"ו (2016)

עריכה לשונית
ד"ר סיגלית רוזמריין
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת
שלומית זמיר

ISSN: 2412-5083

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה,
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo_b@netvision.net.il

תוכן העניינים

8	דבר העורכים
10	רשימת פרסומים – ציון עוקשי
13	שולמית אליצור פירושי מקרא בלשונם של פייטנים
23	אסנת בישקן מבנה ה'שואל ומשיב' במשנה לפי סדר נזיקין
35	חנוך גמליאל עוד על ההתאם בלשון המקרא
47	יהונתן וורמסר גישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא
67	שלומית זמיר מהגוש עד הגירוש – ביטויי עגה ושינויי משמע בלשונם של המתיישבים ביהודה, שומרון, עזה ובנימין
121	אפרים חזן שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד
131	מרים (לאור) כהנא שינוי המבנה התחבירי של המשפט ככלי לדרשת הפסוק בתרגום יונתן לנביאים
143	יוסף עופר טעמי המקרא וכורש המשיח
151	צופיה קרני על הקשר בין מגדר, דת ולשון
165	סיגלית רוזמרין 'כבתה השמש בצהרי היום' – לשון מודעות האבל על הרב עובדיה יוסף זצ"ל
229	ישראל רוזנסון בין מלח לאספלט – על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית	פרופ' שולמית אליצור
Stern College for Women of Yeshiva University	ד"ר אסנת בישקו
מכללת הרצוג	ד"ר חנוך גמליאל
מכללת אפרתה	יהונתן וורמסר
מכללת אפרתה	שלומית זמיר
פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת בר־אילן	פרופ' אפרים חזן
מכללת אפרתה	ד"ר מרים (לאור) כהנא
אוניברסיטת בר־אילן, האקדמיה ללשון העברית	פרופ' יוסף עופר
מכללת אפרתה	צופיה קרני
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמריין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

פירושי מקרא בלשונם של פייטנים*

שולמית אליצור

לשון השירה העברית לדורותיה נסמכת ביסודה על לשון המקרא. כידוע, משוררינו העברים בספרד השתדלו במודע לכתוב דווקא בלשון המקרא,¹ אך גם רוב מניינה ורוב בניינה של השירה הפייטנית הקדומה בארץ ישראל - שירה שהייתה פתוחה יותר הן ללשון חכמים הן לחידושי לשון פייטנים - הוא לשון מקרא.

מדרך שימושם של משוררים ופייטנים בלשון המקרא אפשר לעתים לעמוד על פרשנותם למילים יחידאיות או מוקשות. מובן שלא כל שימוש במילה מקראית מלמד על פירושה: ציטוט פסוק כלשונו או שימוש הקרוב ללשון הפסוק אינו מסגיר בדרך כלל את הבנת הפייטן במילות הכתוב. הדוגמאות לכך רבות מספור, וכדי לקרב את הדברים אל הקורא נדגים זאת מעיון במשמעו של שורש אחד - 'פסח'. בפירוש שורש זה בפסוק "וְיָאִתִּי אֶת הַדָּם וּפְסַחְתִּי עֲלֵיכֶם" (שמות יב, יג) ובפסוקים דומים נחלקו ר' ישמעאל ור' יאשיהו במכילתא:²

היה ר' ישמעאל אומר [...] "ופסחתי עליכם", אין פסיחה אלא חייס, שנאמר "כצפרים עפות כן יגן יי צבאות על ירושלם גנון והציל פסוח והמליט" (ישעיהו לא, ה) [...] ר' יאשיהו אומר, אל תקרי "ופסחתי" אלא "ופסעתי", שהקב"ה מדלג על בתי בניו במצרים, שנאמר "קול דודי הנה זה בא מדלג על ההרים" (שיר השירים ב, ח).

ר' ישמעאל מפרש אפוא את השורש 'פסח' כלשון רחמים - במקביל לשורש 'חוס', ואילו ר' יאשיהו מפרשו כלשון דילוג, בהחלפת חי"ת ועי"ן. בלשונו פסיחה משמשת לשון דילוג דווקא, אך במכילתא באה בהמשך דרשה נוספת של ר' יונתן הנסמכת על פירוש ר' ישמעאל, כלשון חיס ורחמים.³ גם המתרגמים מארמית תרגמו 'ופסחתי' - 'ואיחוס'.⁴

* המאמר, העוסק בהיבט ייחודי במילונם של פייטנינו הקדומים, מוקדש בכרכה לתלמידי הוותיק ד"ר ציון עוקשי, שייחד את עבודת הדוקטור שלו למילונם של ר' שמואל הנגיד, ובה בעת עסק בחינוכן הלשוני של מורות בישראל. יישר חילו, ויזכה לראות בנים ובני בנים שהתורה שגורה על לשונם.

1. על השאיפה לטהרנות מקראית בלשון השירה בספרד ראו פגיס, תשל"ו, עמ' 51-77; להופעת לשון חז"ל בשירי ר' שמואל הנגיד ולהערכת התופעה ראו עוקשי, תשנ"ט, עמ' 106-132.
2. מכילתא דרבי ישמעאל בא, מסכתא דפסחא, מהדורת הורוויץ ורבין, עמ' 25.
3. "רבי יונתן אומר: 'ופסחתי עליכם', עליכם אני חס ואני איני חס על המצרים" (שם).
4. כך בתרגום אונקלוס ובמיוחס ליונתן בן עוזיאל. בתרגום הארץ ישראלי שבכ"י נאופיטי בא בגוף כתב היד התרגום "ואפסח ואגן בממרי (= בדברי)", ובשוליים מתוקן הנוסח ל"ויחוס ויגן ממרי" (ראו נאופיטי, 1970, עמ' 71; תרגום לתורה, עמ' 132). לשון ההגנה כאן עולה מן התקבולת שבישעיהו לא, ה: "גנון והציל, פסוח והמליט".

כיצד משתמשים הפייטנים בלשון פסיחה? פעמים רבות מאוד אין הם מסגירים את פירושים אלא משתמשים בשורש בדומה להופעתו במקרא, כגון: "עַל פִּתְחֵי אֲיָמָה בְּעֶבְרָךָ פִּסְחָתָהּ בְּלִילָה";⁵ "וְעַל פִּתְחֵי עֶמְקָה מִמְשַׁחִית פִּסְחָתָהּ";⁶ "וְאִתָּה פִּסְחָתָהּ בְּחֻצֵי לֵיל עַל פִּתְחֵים";⁷ ועוד הרבה מקרים כיוצא באלה. בכל המקרים הללו אין דרך לקבוע איך פירשו הפייטנים את הפועל,⁸ ולמפרשי הפיוטים לא נותר אלא לציין את מקורו המקראי בלבד.⁹ משהבנו שלא כל הופעה של מילה מקראית בפיוט מעידה על פירוש הפייטן, נעבור לעיון במבחר מילים שאפשר ללמוד על משמען מדרך שילובן בפיוטים. לא נעסוק במקרים בעייתיים, שבהם לשון החידות הסתומה של הפייטנים מאפשרת פירושים שונים, אלא במופעים חד-משמעיים ככל האפשר. בעת הדיון במילים המקראיות השונות לא נציג את כל דרכי פירושן במרוצת הדורות, ולכל היותר נרמז להן במידת הצורך. יעניינו אותנו בעיקר פירושים המצויים באופן ראיית הפייטנים, ובראשם מדרשי חז"ל והתרגומים הארמיים הקדומים למקרא. עיקר עיוננו ייוחד לפייטנים בני ארץ ישראל שקדמו לכיבוש הערבי או פעלו זמן לא רב אחריו, ולכן גם אטימולוגיה משווה שנוצרה מכוח הכרת השפה הערבית לא תידון כאן. מובן שלא נוכל להביא אלא מספר דוגמאות קטן, שמקצתן אף אינן חדשות וכבר נידונו במחקר; אך יש ככולן כדי ללמד על דרך השימוש בפיוטים כעדות לפירושי המקרא של יוצריהם.

ויזור

כאשר החיה אלישע את בן השונמית נאמר עליו: "וַיִּזְוֹר הַנְּעַר עַד שְׁבַע פְּעָמִים וַיִּפְקַח הַנְּעַר אֶת עֵינָיו" (מלכים ב ד, לה). הפועל 'ויזור' הוא יחידאי, משמעו אינו נהיר,

5. תחילתו של פיוט הרחבה בקרובה לפסח, המיוחסת מספק ליניי. ראו זולאי, תחר"ץ, עמ' ססד.
6. מתוך הקדושתא לשבת הגדול 'און כל פטר רחם' לר' שמואל; ראו דוידזון, תרפ"ח, עמ' 26 (בקטע 'לישע עמך לילה חציתה'). במקרה זה מתאים יותר לפרש 'פסחתה' כלשון הגנה, אך גם לשון דילוג אפשרי.
7. מתוך הסילוק 'בעשר מכות פתרוסים הפרכת' שבקדושתא לפסח 'אסירים אשר בכושר שעשעת' לר' אלעזר בירבי קליר. ראו פרנקל, תשנ"ג, עמ' 122.
8. הקושי בפירוש הפועל בא לידי ביטוי בעריכת המילון ההיסטורי של הלשון העברית: כאשר יש שתי משמעויות לשורש נוהגים עורכי המילון להפריד ביניהן; אך הוראת השורש 'פסח' הוגדרה כ'דילוג, הגנה' - בהבאת שני המשמעיים יחדיו - כנראה משום הדוגמאות הרבות שבהן אין דרך לקבוע לאיזה משני המשמעיים הכוונה.
9. במקרה של השורש 'פסח' אפשר להביא גם דוגמאות לשימושים המסגירים את הבנת הפייטנים, אך בעיקר בהקשר של הופעת השורש בישעיהו לא, ה, "גִּנּוּן וְהִצִּיל, פִּסּוּחַ וְהִמְלִיט", המטה את הפירוש לכיוון ההגנה והרחמים. כקוריו נציין מקרה מרתק שפייטן רומז בו בבירור לפירוש הפועל אך אינו רוצה להכריע בין הפירושים השונים, ומכוון לשניהם. כך פייט ר' שמעון בירבי מגס: "לְהַרְוִיחַם חֶסֶדָה / וְעַל בְּתִימוֹ פִּסְחָתָהּ / זָה בְּקַל פִּסְעָתָהּ" (יהלום, תשמ"ד, עמ' 191). הפייטן מביא כאן מצדו האחד של הטור המביא את הפועל 'פסחתה' את הפועל 'חסתה', ומכוון אותנו לכאורה ללשון חיס ורחמים, אך מצדו האחר בא הפועל 'פסעתה', המשמש יסוד ללשון הדילוג.

ובמילונים אף אין הסכמה מה שורשו ('זור' או 'זור'). רוב מפרשי המקרא והמילונאים בכל התקופות ביארוהו כלשון התעטשות,¹⁰ אבל הפייטנים השתמשו שוב ושוב ב'זורר' לנטיותיו כלשון יקיצה והתעוררות.¹¹ הפועל שכיח - בעקבות הסיפור המקראי - בעיקר בהקשר של תחיית המתים. לעתים הוא מציין את התעוררות המתים עצמם, כדברי הקלירי בשבעת הטל 'בדעתו אביע חידות', שקבע שהמתים "יעוררו זוררו יחיו בנדרת טל";¹² אך במרבית המקרים מדובר בפועל המציין גרימה, ומוסב על הקב"ה הגורם ליקיצה. כך דרך משל אצל ר' שמעון בירבי מגס: "ישנינים לזורר / בטל תחי עורר";¹³ ובתקיעתא קלירית: "שוכנים תזורר / בקול הערת שופר";¹⁴ ובפיוט סיום לשופרות, אולי קלירי, מתוארת תחיית המתים בקול שופר במילים "קול זורר פלועי בגא חמת".¹⁵

אך לצד מקרים אלו משמש הפועל 'לזורר' גם לציון הערה משנה רגילה. כך תיאר הקלירי בקדושתא ליום כיפור את אברהם המקיץ את יצחק בהשכמת הבוקר, לקראת העקדה: "טעם הוריתו בנעימות / חידו לעקוד בהר צבי אדמות / פהשפמימו בבקר זורר בנו מתנומות",¹⁶ ובפיוט אחר מאותה הקדושתא קבע הקלירי: "אור בוקר זורר פתדמות",¹⁷ כלומר אור הבוקר יקיץ את הישנים. כאן מתרחק הפועל מן ההתעוררות המטפורית של התחייה, והופך לציון הקצה כפשוטה.

מכאן קצרה הדרך להרחבת משמע הפועל בכיוון מטפורי חדש: הקצת האדמה ה"ישנה" בקיץ מלהצמיח את יבולה, והפרחתה המחודשת באמצעות המטר. כך כבר בשבעת טל עתיקה, בתיאור הופעת הצמחים בעולם: "זמם במחשבת / זורר פני יושבת";¹⁸ ובקדושתא

10. משמע זה כבר מובא בתרגום יונתן ל'זורר' - 'זאתמק'. רד"ק (בפירושו למלכים שם, ובספר השורשים שלו, ב'שורש זורר') אף מפנה לאיוב מא, י: 'עטישתיר, המתורגם זרירוהי'.

11. מכלל דיון זה יש להוציא כמובן את השימוש ב'זורר' כלשון רפואה [כגון "צריית חיתולם תזורר" (יהלום, תשמ"ד, עמ' 210)], שהוא מלשון רפואה ומזור (כ'צריית', לשון צרי, ו'חיתולם', שגם הוא לשון רפואה, על פי יחזקאל ל, כא: "לתת רפאות לשום חתול לחבשה"), ואין לו קשר ל'זורר' הנדון כאן.

12. פרנקל, תשנ"ג, עמ' 223.

13. יהלום, תשמ"ד, סוף עמ' 124.

14. גולדשמידט, תשל"ל, סוף עמ' 264; אליצור ורנד, תשע"ד, עמ' 420.

15. מתוך הפיוט 'קול יתקע לאסוף נדושים', אליצור ורנד, תשע"ד, עמ' 559, נספח ג, פיוט ז (ועיינו שם, עמ' 575-539 על פיוטי סיום לתקיעות בכלל).

16. מתוך הקדושתא 'אורחי ידעך מכל אומות' שהודפסה אצל שייבר, תש"ט, עמ' 9 (לצורה 'זורר' ראו בשינויי הנוסח שם; במהדורת אליצור ורנד [בהכנה] נרשם נוסח זה מתוך חמישה קטעי גניזה).

17. שייבר, תש"ט, עמ' 14.

18. פליישר, תשל"ו, עמ' 116. 'זורר' כאן הוא צורת מקור, כמו 'לזורר'. בהמשך המחזות מתאר הפייטן את הקב"ה מטיף טל על האדמה (על פי בראשית ב, ו) כהכנה להופעת הצמחים.

קלירית לשמיני עצרת: "וְתִפְקֹד וְתִנְטֵר אֶרֶץ שְׁמֹנָה / וְזֵיזוֹתֶיהָ יִזְוֹרוּ שְׁפָעֵי מְעוֹנָה"¹⁹; ובקרוכה קלירית לעצירת גשמים: "מַטְּלָה <זָרַר גְּבוּלָם / וּמִמָּטָר יְבוּלָם"²⁰.

מקצת הפיוטים שראינו נדפסו במחזורי אשכנז ומשום כך היו מוכרים, ובכמה מילונים אכן הובאה התייחסות למשמע ההתעוררות ב'זורר', אבל בעת הדיון במשמע זה קשרו אותו המילונאים לפירוש הפועל כעטישה. כך ציין בן יהודה במילונו, ערך 'זָרַר', את עניין ההתעוררות: 'העיר ע"י עטוש או קול אחר'; וכנעני, בשורש 'זרר', ציין ש'זָרַר' הוא התעטש, והביא משמע נוסף: 'הביא לידי זרירה (=עטישה), ובהשאלה, עורר'. אך נראה שפייטנינו שהשתמשו ב'זורר' כ'עורר' לא פירשו כלל את 'זורר' שבמקרא כ'התעטש' אלא כ'התעורר, קם לתחייה'. משמע זה עלה כנראה מן ההקשר,²¹ בלי תיווך אטימולוגי ממקור אחר, ומעתה שימש בסיס לציון תחייה, התעוררות משנה ואף לציון התעוררות מטפורית של האדמה עם בוא הגשם.

חחצצים

בשירת דבורה נאמר: "מְקוֹל מְחַצְצִים בֵּין מְשָׁאֲבִים שֵׁם יְתַנּוּ צְדָקוֹת ה'" (שופטים ה, יא), והמילה 'מחצצים' קשה לביאור. תרגום יונתן לפסוק איננו מילולי, אך את 'מקול מחצצים בין משאבים' הוא מפרש על לסטים ומוכסים האונסים וגוזלים את ישראל. פרשנים אחרים ניסו לקשור בין 'מחצצים' ובין 'ויצא חֲצִץ' שבמשלי ל, כז, ולבאר כגודדי מלחמה²² או לפרשו מלשון חֲצִץ, שהדורך עליו נשמע קולו,²³ ונפוץ במיוחד פירושו מלשון יריית חצים.²⁴

פירוש בכיוון שונה לחלוטין עולה משימוש שעשה בפועל זה ר' אלעזר בירבי קליר. בסילוק מתוך קדושתא שלו לראש השנה תיאר את המלאכים במילים: 'שִׁיר וְתוֹשֶׁבְחוֹת

19. רנד, תשס"ט, עמ' 54.

20. הברמן, תש"ג, עמ' 60.

21. קושי מסוים עולה מהמשך הפסוק: 'וְיִזְוֹרֵר הַנְּעִר עַד שְׁבַע פְּעָמִים'. אם אכן מדובר בהקצה, לא ברור מדוע היא חוזרת שבע פעמים. ייתכן שהפייטנים שיוו לנגד עיניהם את מצבו של אדם השקוע בעילפון כבד, שהניסיונות לעוררו מביאים אותו להגיב ביקצה רגעית שאחריה הוא שוב שקוע בעילפון, והבינו שאף לכן השונמית קרה כדבר הזה שבע פעמים, עד שבסופו של דבר הוא פקח את עיניו והתעורר לחלוטין.

22. ראו מחברת מנחם בערך 'חץ': "מקול מחצצים", ויצא חֲצִץ כלו', פתרון לפי ענינם, סדרים ומערכות, וכה פתרון 'מקול מחצצים', מקום מערכות המלחמה ומעדרי קרב, מקום הנורא המורא, 'שם יתנו צדקות ה'".

23. ראו רש"י לשופטים ה, יא (בתוספת שבדפוסים): "כשהייתם הולכים בין משאבים לשאוב מים הייתם יראים מקול אבני חלוקי הנחל [...] שהעובר עליהם נשמע קולם, והייתם יראים שלא ירגישו בכם אויביכם, מעכשיו אין לחוש על זאת, ומשום הכי מצוה עליכם ליתן הודיה לשמו. מחצצים לשון אבני חלוקי הנחל, כמו 'ויגרס בחצץ שני' (איכה ג, טז)".

24. כך דרך משל בפירושו רד"ק לפסוק: "מקול מחצצים", מקול יורי החצים לא היו יכולין לשאוב מים, ועתה יתנו שם צדקות ה' [...] וטעם 'מקול', כי הפרשים ויורי החצים נתנים קול ומריעים להפחיד העם".

בְּעֵז מְחַצְצִים'.²⁵ על פי ההקשר, 'מחצצים' כאן הוא לשון שיר ושבת. ייתכן אפוא שנרמז כאן פירוש לפועל המקראי, 'אולי על שום סופו של הפסוק: "שם יתנו צדקות ה'", ונראה שגם כאן הפירוש נשען על ההקשר, בלי בסיס אטימולוגי ברור.

פתיגיל

המילה 'פתיגיל' היא מילה יחידאית במקרא, והיא נזכרת בישעיהו בין לבושי הנשים ותכשיטיהן, לצד בושם, חגורה ועוד: "וַתַּחַת פְּתִיגִיל מִחֲגֶרֶת שֶׁק" (ישעיהו ג, כד). התרגום הארמי ל'פתיגיל' הוא מלשון הליכה בגאווה: "וחלף דהואה מהלכן בגיוה יסרן סקין" (בתרגום מילולי לעברית: ותחת אשר היו מהלכות בגאווה יחגרו שקים). המתרגם מייחס אפוא ל'פתיגיל' משמע שלילי.²⁶ אבל הפייטן הטברייני בן המאה השמינית, ר' פינחס הכהן, השתמש בפיוטו ב'פתיגיל' בהקשר חיובי: "בְּרִינַת פְּתִיגִיל אַחִים וְרָעִים".²⁷ על פי ההקשר, ובעיקר על פי הנסמך 'ברינת', נראה שהפייטן פירש את המילה 'פתיגיל' כלשון שמחה,²⁸ אולי על שום התיבה 'גיל' הכלולה בה.²⁹ עלה בידינו אפוא פירוש פייטני ייחודי למילה מקראית מוקשה.

הקלוקל

דברי התלונה של בני ישראל על המן הם טוענים: "וַנִּפְשְׁנוּ קֶצֶה בַּלְחָם הַקְּלָקֶל" (במדבר כא, א). מחמת הקשר זה נהוג לראות ב'קלוקל' תואר שלילי, וכך הוא משמש היום. למשמע השלילי של השורש תרמה גם לשון 'קלוקול' לנטיותיה, הנפוצה בלשון חכמים ומשמשת גם בימינו.³⁰ ואכן כבר בפיוטי יוני מצאנו משחק מילים בין 'לחם קלוקל' ללשון

25. בקדושתא 'אדן חוג'; אליצור ורנד, תשע"ד, עמ' 287, וראו גם שם, עמ' 103.

26. פרשנים מאוחרים לתרגום ביארו את המילה על פי הקשרה ככגד נאה, ראו דרך משל בפירוש רד"ק לפסוק: "פתיגיל - חגורת משי רחבה".

27. אליצור, תשס"ד, ראש עמ' 659; ועיינו גם במבוא שם, עמ' 177.

28. נראה ש'רינת פתיגיל' היא סמיכות הנרדפים; על תופעה זו במקרא ובפיוטים ראו אבישור, תשל"ז.

29. במילה 'גיל' הכלולה ב'פתיגיל' כלשון שמחה נעשה שימוש גם בתלמוד הבבלי, שבת סב ע"ב, שעה שפירשו את 'פתיגיל' כ'פתחין המביאין לידי גילה'; אך בניגוד לר' פינחס, שהעניק למילה משמע כללי של שמחה, בבבלי מדובר בדרשת נוטריקון (פתיגיל, פתחגילה), המכוונת לא לשמחה עצמה אלא ל'אותו מקום', כלשונו הנקיה של רש"י בביאורו לתלמוד שם, ובאופן ברור יותר בפירושו לפסוק בישעיהו: "והוא בית הרחם".

30. במקרא חוזר השורש 'קלוקל' בעוד שלושה הקשרים, וכולם בלתי נהירים: "וְכָל הַגְּבֻעוֹת הַתְּקַלְקְלוּ" (ירמיהו ד, כד, בהקבלה ל'רַעֲשִׁים'); "קְלָקֶל בְּחַצִּים" (יחזקאל כא, כו); "וְהוּא לֹא פָּנִים קְלָקֶל" (קהלת י, י). רוב המפרשים אינם קושרים אזכורים אלו עם 'הקלוקל'.

קלקול: "לַחֶם קְלוּקָל קָרְאוּ מִן / וְקִלְקְלוּ מַעֲשֵׂה יְדֵי אָמֶן"³¹, כלומר ישראל כינו את המן 'לחם קלוקל', ובכינוי זה גרמו קלוקל וביזו את מעשה ה'. אמנם אין כאן פירוש ל'קלוקל', אך הפייטן משתמש בקישור הצלילי בינו ובין 'קלקל'.

בעקבות זאת מפתיע לגלות פייטנים המשתמשים ב'קלוקל' בהקשר חיובי. ראשון להם הוא ר' פינחס הכהן, שביקש שבעת הגאולה העתידה: "יֵרֵד עוֹד לַפְּנִים מִן קְלוּקָל"³². יסוד הבקשה הוא בדרשת חז"ל שלעתיד לבוא שוב ירד מן לישראל,³³ אבל מדוע לבקש דווקא 'מן קלוקל'? מסתבר שר' פינחס פירש 'קלוקל' כשם תואר ניטרלי, בלא כל גוון שלילי. התואר אמנם ניתן למן מפי המתלוננים עליו, אך אפשר לבאר שהם היו עשויים לתאר את המן כמות שהוא, בלי להביע דווקא בתואר את יחסם השלילי אליו: יחסם זה כבר עלה מאמירתם הקודמת, שנפשם קצה בו.

שימוש דומה ב'קלוקל' נקט גם ר' יהושע בר כלפה, פייטן בן מצרים, שפעל בראשית המאה ה-11.³⁴ כשביקש למנות את המן בין הדברים שברא הקב"ה בערב שבת בין השמשות, כינה אותו 'קלוקל': "קְלוּקָל יֵצֵר בְּכָל מִיָּנֵי מַמְתָּקִים"³⁵. אילו היה 'קלוקל' כינוי שלילי בעיניו, היה ר' יהושע מחפש כמובן כינוי מתאים יותר למן ולא מסתכן בהכרזה שהקב"ה יצר עם השלמת עולמו דבר שאיננו מושלם.³⁶

מתברר ש'קלוקל' אכן נתפרש במשך דורות רבים לא כלשון קלוקל או קלקלה אלא כלשון קלות. כבר אונקלוס תרגם את 'בלחם הקלוקל': "במנא הדין דמיכליה קליל" (ובעברית: במן הזה שמאכלו קל); ובדומה גם בתרגום הארץ ישראלי שבכ"י נאופיטי ובתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל. גם במדרשי חז"ל הובן 'הקלוקל' בדומה - "שהיה קל בתוך מעיהם" (במדבר רבה טז, כד).³⁷ אם כן, מה מקום להזכיר תכונה זאת בעת התלונה?

31. מפיטו ו בקרובה לסדר 'אלה הדברים' (דברים א, א) שטרם נרפסה, אך כלולה באתר 'מאגרים' על פי כ"י בית המדרש לרבנים בניר-יוק, אוסף אדלר, 4-3/3747.

32. אליצור, תשס"ד, עמ' 620, וראו שם, במבוא, עמ' 177.

33. ראו דרך משל את תיאור הגאולה בפסיקתא דרב כהנא, החודש הזה ח (מהדורת מנדלבוים, עמ' 92-93): "לסוף ארבעים וחמשה יום הקב"ה ניגלה להם ומוריד להם מן".

34. ראו עליו אצל אליצור, תשנ"ד.

35. מתוך 'מי כמוכה' לפרשת כי תשא; ראו אליצור, תשס"ז, עמ' 166.

36. 'מן קלוקל' נזכר גם בפיטו של ר' אלעזר בירבי קליר לדברים ואיכה, שבו כתב שישאל "ענינו על מן הקלוקל בלי לחון" (אליצור, תשמ"ח, עמ' 336). השימוש כאן ב'קלוקל' בא לרמוז לישונם של ישראל בשעה שהתלוננו על המן, וקשה לקבוע אם הוא מובא כאן כרמז בעל גוון שלילי או כתואר ניטרלי (שכן הוא חלק מדברי הפייטן ולא ציטוט של דברי ישראל).

37. מלשון קלות ביאר גם אבן עזרא: "הקלקל, כמו קל הקל, והמלה כפולה"; אך קשה לקבוע אם התכוון למאכל המתעכל בקלות, כמדרשי חז"ל, או שמא ללשון ביזוי, כפי שהבין זאת דרך משל ר' בחיי בן אשר, המבאר ש"ענין 'בלחם הקלוקל' לשון בזוי הוא, קל שבקלים". לעומת זאת במדרש תהלים עח, ד פורש 'הקלוקל' כ'מקולקל'.

אפשר להבין זאת על פי מדרש חז"ל על כינוי מקראי אחר של המן - 'לְחֶם אַבִּירִים' (תהלים עח, כה): "לחם שנבלע במאתים וארבעים ושמונה אברים" (בבלי יומא עה ע"ב), כלומר לחם שהאוכל אותו אינו צריך לנקביו.³⁸ ואכן בספרי מפורשת טענת ישראל נגד המן: "אמרו עתיד המן ליתפח בתוך כריסו להרגנו, יש לך ילוד אשה שאין מוצא מה שאוכל [...] אבל המן אין יוצא מהם לעולם, שנאמר 'לחם אבירים אכל איש' (תהלים עח, כה), לחם המובלע באיברים".³⁹

ר' פינחס הכהן אכן היה מודע לדרשה אחרונה זו, שכן תיאר את אנשי המדבר: "כָּל אַרְבָּעִים שָׁנָה לֹא יֵצְאוּ חוּץ לְגִלְגָּלָה".⁴⁰ נראה אפוא שר' פינחס הכהן, וכמוהו ר' יהושע בר כלפה, פירשו 'קלוקל' כתואר ניטרלי, כמסורת חז"ל וכתרגומים הארמיים, שמשמעו מאכל קליל הנבלע בגוף.

שכווי

בדוגמה אחרונה זו נעמוד על שני פירושים קדומים למילה מקראית, אשר מקצת הפייטנים בחרו באחד, ואחרים - באחר.

השם 'שכווי' הוא יחידאי במקרא. הוא נזכר בפסוק: "מִי שֶׁת בְּטַחֲוֹת חֲקֻמָּה אוּ מִי נִתֵּן לְשִׁכְוֵי בִינָה" (איוב לח, לו). הפירוש המפורסם ביותר ל'שכווי' הוא תרנגול, שכן על פיו נתחברה הברכה "אשר נתן לשכווי בינה וגו', כמפורש בבבלי: "כי שמע קול תרנגולא, לימא: ברוך אשר נתן לשכווי בינה להבחין בין יום ובין לילה" (ברכות ס ע"ב).⁴¹ פירוש זה היה ידוע גם בארץ ישראל, ובתלמוד הירושלמי נכתב: "ברומי צווחין לתרנגולא שכווי, או מי נתן לשכווי בינה".⁴² אך לצד פירוש זה הילך פירוש נוסף, ש'שכווי' איננו אלא כינוי ללב, בהקבלה לראש הפסוק: "מי שת בטחות חכמה", כמוכח מהתרגום הארמי לפסוק: "או מן יהב ללבא בינתא".⁴³

38. ספרי במדבר פח (מהדורת הורוויץ, עמ' 87; מהדורת כהנא, עמ' 220). השוו גם מכילתא בשלח, מסכתא דויסע כ (מהדורת הורוויץ רבין, עמ' 167); ותנחומא בוכר בשלח כב (דף לד).

39. יש לציין שבספרי שם אין התייחסות מפורשת למילה 'הקלקל', אך היא משתמעת מן ההקשר.

40. ראו אליצור, תשס"ד, עמ' 455. 'לגללה' כאן - להטיל גללים.

41. השוו גם בבלי ראש השנה כו ע"א: "או מי נתן לשכווי בינה - זה תרנגול".

42. ראו ירושלמי ברכות ט, א, דף יג ע"ג (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 69, שורה 14); והשוו ויקרא רבה כה, ה (מהדורת מרגליות, עמ' תקעה): "או מי נתן לשכווי בינה, תרנגולא. אמ' ר' לוי, בערביא צווחין לתרנגולא סכוויא"; והשוו גם למצוין אצל כשר, תשנ"ו, עמ' 147, הערה 2.

43. רס"ג כבר רמז לשתי הוראות למילה 'שכווי', אך בלא פירוט; ראו סדור רב סעדיה גאון, ראש עמ' צג. פירוש 'שכווי' כ'לב' מובא במפורש אצל כמה מפרשני המקרא בימי הביניים (עיינו רש"י וראב"ע לאיוב שם), והם אף ניסו להסביר את גזרון המילה וקשרה ל'משכיות לבב' (תהלים עג, ז, וראו ראב"ע ורד"ק שם), או לשורש 'שכה' שעניינו צפייה וראייה (על פי התרגום הארמי ל'מצפה' - 'סכותא'; ראו רד"ק שם ורש"י לאיוב לח, לו). וראו ניסיונות מעניינים (אך מאוחרים) ליישב את הברכה על השכווי הנאמרת עם שמיעת התרנגול עם המסורת ש'שכווי' הוא הלב, בטור או"ח מו ועוד.

בפיוטי ארץ ישראל מצוי לעתים השימוש ב'שכווי' דווקא במשמעות 'לב'. ר' אלעזר בירבי קליר מנה 'סכווי' עם אבריו הפנימיים של האדם, הממונים על מחשבותיו: "טוחות וְכָסֶל וְסָכְוִי וְסָרְעָף וְכָסֶל וְכָרֵב וְעֶשְׂתָנוּתִיהֶם"⁴⁴. גם פייטן אנונימי, בעל סדר עבודה מפואר הפותח 'אז באין כל', השתמש ב'שכווי' במשמע דומה: "אוּ אֵיזָה שְׁכָוִי יַחְקוֹר מְקוֹם שְׁכָנְךָ"⁴⁵, כלומר איזה לב (של אדם) יוכל לעמוד על מקומו של הקב"ה.

עם זאת היו פייטנים שבחרו דווקא בפירוש של 'שכווי' כתרגום; ר' פינחס הכהן תיאר את הנסים שקרו לישראל בעת עלותם לרגל, וזהו אחד המקרים שתיאר, בעקבות מדרש:

רוֹבְצוֹת עַל בְּיַצִּיהֶם פְּסוּיֹת

עָזְבוּ הַתּוֹרָנְגָלִים בְּצַל אֵל תְּסוּיֹת [...]]

שָׁבוּ וּמָצְאוּ אֶפְרוֹחִים חֲתוּלִים

וְהַסְּכוּיִם חִיָּתְכוּ אֶת הַחֲתוּלִים.⁴⁶

כלומר עולי הרגל עזבו תרגולות דוגרות על ביצים בשעה שעלו לירושלים, וכששבו לבתיהם מצאו שהתרגולים הצליחו לגבור על חתולים שבאו לטרפם.⁴⁷ 'הסכוים' מקביל כאן במדויק ל'תורנגלים', ור' פינחס - כפייטנים מאוחרים לו שלא נביאם כאן - מבאר אפוא 'שכווי' כתרגום, כמורגל גם בפיוט. ייחודה של דוגמה זו דווקא בביאור הפחות שגור היום, של 'שכווי' כ'לב', שהיה מקובל גם הוא על מקצת פייטנים.

*

ראינו אפוא שפיוטינו הקדומים משמרים פירושים עתיקים למקרא. לעתים מתועדים פירושים אלו בתרגומים הארמיים או במדרשי חז"ל, ולעתים לא מצאנו להם תיעוד. במקרים אלו אפשר שהפייטנים שימרו מסורות ביאור שלא הגיעו לידינו, אך ייתכן גם שהפייטנים עצמם פירשו את מילות הפסוקים על פי הקשרם. בין כך ובין כך כל שימוש לשוני חריג בפיוטים במילה או בשורש מקראי צריכים מעתה לימוד מעמיק של יסודם ושל שורשיהם.

44. גולדשמידט, תש"ל, עמ' 221; אליצור ורנד, תשע"ד, עמ' 358, ועיינו גם שם, עמ' 104.

45. יהלום, תשנ"ז, עמ' 63.

46. אליצור, תשס"ד, עמ' 463.

47. למקור הדברים השוו מכלתא דרשב"י לשמות לד, כד (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 223): "ומעשה באחד שהניח בית תורנגלין, ובא ומצא חתולות מקורעות בפניהם" [ובדומה בירושלמי פאה ג, ו, דף יז ע"ד (מהדורת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 93 שורה 16-18), ובשיר השירים רבה ז, ב].

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבישור, תשל"ז י" אבישור, סמיכות הנרדפים במליצה המקראית, ירושלים תשל"ז.
- אליצור, תשמ"ח ש' אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשמ"ח.
- אליצור, תשנ"ד ש' אליצור, פייטן בעידן של מפנה: ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים תשנ"ד.
- אליצור, תשס"ד ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד.
- אליצור, תשס"ז ש' אליצור, 'גילויים חדשים מעיזבוננו של ר' יהושע בר כלפה', בתוך: (עורכים: א' חזן וי' יהלום) לאות זיכרון: מחקרים בשירה העברית ובמורשת ישראל, ספר זיכרון לאהרן מירסקי, רמת גן תשס"ז, עמ' 159-172.
- אליצור ורנד, תשע"ד ש' אליצור ומ' רנד (מהדירים), ר' אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד.
- אליצור ורנד, [בהכנה] ש' אליצור ומ' רנד, פיוטי רבי אלעזר בירבי קליר ליום כיפור [בהכנה].
- גולדשמידט, תשל"ד ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים כמנהג בני אשכנז לכל ענפיהם, כרך א: ראש השנה, ירושלים תשל"ד.
- דוידזון, תרפ"ח י" דוידזון, גנזי שכטר ג, ניו-יורק תרפ"ח.
- הברמן, תש"ג א"מ הברמן, 'פיוטים עתיקים', תרכיץ יד (תש"ג), עמ' 59-65, 143.
- זולאי, תחר"ץ מ' זולאי, פיוטי ינאי, ברלין תחר"ץ.
- יהלום, תשמ"ד י" יהלום, פיוטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד.
- יהלום, תשנ"ז י" יהלום, אז באין כול: סדר העבודה הארץ-ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנ"ז.
- כשר, תשנ"ו ר' כשר, תוספתות תרגום לנביאים, ירושלים תשנ"ו.
- מכילתא דרבי ישמעאל מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורוויץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א.
- נאופיטי, 1970 Neophyti I, ed. A. Diez Macho, Madrid-Barcelona 1970.

סדור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודזון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א.	סדור רב סעדיה גאון
צ' עוקשי, מילון הנגיד על פי שירתו, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ט.	עוקשי, תשנ"ט
ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת־החול העברית: ספרד ואיטליה, ירושלים תשל"ו.	פגיס, תשל"ו
ע' פליישר, 'לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם): קרובה קדם־ינאית לגבורות טל', קבץ על יד ח [יח] (תשל"ו), עמ' 93-139.	פליישר, תשל"ו
י' פרנקל, מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשנ"ג.	פרנקל, תשנ"ג
מ' רנד, "'אולזו לז ללז" - קדושתא קלירית לשמיני עצרת', פרקי שירה ד (תשס"ט), עמ' 27-66.	רנד, תשס"ט
א' שייבר, 'פיוט קלירי המובא ע"י קרקסאני', גנזי קויפמן א בודפשט (תש"ט), עמ' 22-35.	שייבר, תש"ט
תרגום ארץ ישראל לתורה, כ"י ותיקן [ניאופיטי 1], מהדורת צילום, הוצאת מקור ירושלים.	תרגום לתורה